

Ingė Lukšaitė gimė 1940 m. Kaune. 1962 m. baigė Vilniaus Valstybiniame universitete istorijos specialybę. Nuo 1967 m. dirba Lietuvos Istorijos institute. Tyrinėja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūros istoriją, reformacijos raidą (žymiausias darbas – monografija „Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje“, 1999), skelbia Mažosios Lietuvos kultūros istorijos šaltinius (M. Pretorijaus „Deliciae Prussicae“, 1999–2006; „Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai“, 2009).

Reformacija senosios Lietuvos valstybėje epochų lūžyje

— INGĖ LUKŠAITĖ

Kodėl XXI a. pradžioje kalbame apie reformaciją, ir kodėl verta ją geriau pažinti? Jei ja domimės, aišku, kad kalbėsime visų pirma apie XVI a. Europos istorikai ir kelia klausimą, kodėl XVI a. yra toks svarbus mūsų šiuolaikiniam gyvenimui, o ypač – pažįstant mūsų minties, mentaliteto raidą. Trumpai atsakant, galime prisiminti, kad tas laikotarpis ir Vakarų, ir Centrinėje Europoje yra ankstyvųjų Naujųjų amžių pradžia, tarpuvertis į naują epochą. Naujųjų ir Naujausių laikų epochos tęsė tame tolimajame XVI amžiuje prasidėjusius procesus.

Dauguma XX amžiaus antrosios pusės Europos istorikų XVI amžiaus svarbiausiomis temomis įvardina: 1) humanizmą, renesansą, 2) reformaciją (perspėdami, kad renesansas ir reformacija tiesiogiai nesietini), 3) kontreformaciją; 4) užjūrio kraštų atradimus. Tad reformacija įvardinama kaip vienas iš keturių svarbiausių to amžiaus didžiausias permainas formavusių veiksmų. Ar tas tolimas XVI a. yra svarbus ir Lietuvos visuomenei, jos dabarties kultūros istorijai? Ar tebejučiame tos tolimos epochos pėdsakus mūsų kultūroje? Ar pasisėmėme patirties, kuria galėtume pasiremti ir šiuo metu?

Kas tokio įvyko Lietuvoje per XVI a., ar tada įžengta į naują epochą, kokį vaidmenį tuo metu atliko reformacija? Specialūs tyrimai ir pasirinktieji periodizacijos kriterijų pluoštai leidžia teigti, kad reformacija Lietuvoje turėjo didelį poveikį iki XVII a. vidurio, t. y. visą šimtmetį. Kad lengviau suprastume reformacijos vaidme-

nį Lietuvai įžengiant į Naujuosius laikus, peržvelgsime kas įvyko Lietuvos kultūroje per laikotarpį, paženklinantą reformacijos ženklu – nuo XVI a. trečio–ketvirto dešimtmečio iki XVII a. vidurio.

Pirmiausia aptarkime Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystės kultūros situaciją. Lietuva iš XV amžiaus į XVI amžių įžengė paveldėjusi daugybę kultūros procesų, kuriems prasidėti galimybes sudarė pasibaigę Kryžiaus karai į Baltijos šalis. XV a. pradžioje buvo sustabdyta kelis šimtus metų trukusi Vakarų ir Centrinės Europos riterių, susibūrusių į Vokiečių ir Livonijos ordinus, ekspansija. Lietuva už tai mokėjo didelę kainą: kelis šimtus metų visuomenės energija, gyvybiniai resursai buvo sutelkti karų reikmėms, gynybai, kovoms dėl valstybės išlikimo. Nuo XV m. antrojo dešimtmečio, prasidėjus palyginant taikiam gyvenimo laikotarpiui, Lietuvos visuomenei iškilo būtinybė sukurti gausybę daugeliui Europos kultūrų būdingų institutų, visuomenės organizacijos ir valstybės valdymo formų, kultūros reiškinių, reikalingų kultūros raidai. Per XV amžių kultūros raida vyko sparčiai, tačiau tam, kad per nepilną šimtmetį būtų pasivytas kultūros kūrybai karuose prarastas laikas, reikėjo dar didesnio tempo ir rezultatyvesnės veiklos. O pirmiausia reikėjo tai suvokti, visuomenėje turėjo atsirasti sluoksniai, grupės, asmenybės, kurios formuluotų visuomenės poreikius, artikuliuotai paaiškintų, ko trūksta Lietuvos visuomenei sėkmingam jos gyvenimui.

Lietuva galime vadinti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę bei lietuviškai kalbančius gyventojus – teritoriją, kurioje jie sudarė daugumą. Lietuviai tuo metu gyveno dviejose valstybėse: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinėje dalyje ir Vokiečių ordino valstybėje; etniniu požiūriu suprantama Lietuva abiejose valstybėse sudarė dalį teritorijos ir dalį visuomenės. Toje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos dalyje, kurioje lietuviai tuo metu sudarė gyventojų daugumą, buvo valstybės sostinė – Vilnius; jame buvo valdovo dvaras, vyko ir koncentravosi daugelis procesų: formavosi kanceliarija, vyko pirminė rašto sklaida, Vilniuje buvo pagrindinės katalikų bažnyčios vyskupijos – Vilniaus vyskupijos – buveinė, gausiausiai steigėsi vienuolynai. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Lietuva ribojosi su Prūsijos Kunigaikštystėje esančia vadinamąja

Mažąją Lietuvą, dar kitaip Prūsų Kunigaikštystės administracijos vadintais Lietuviškaisiais valsčiais. Vienas jų buvo Klaipėdos valsčius. Siena ėjo Nemunu apie šimtą kilometrų. Čia senieji prūsai, kuršiai ir lietuviai jau tris šimtus metų gyveno Vokiečių ordino, o nuo 1525 m. Prūsijos Kunigaikštystės valstybėje, jie sudarė hierarchinės visuomenės struktūros žemutinę dalį: buvo valstiečiai ir miestelėnai, bet ne miestiečiai, ne pirkliai, ne amatininkai ar verslo žmonės; pereiti į aukštesnius socialinius sluoksnius prūsams, lietuviams Vokiečių valstybė sukūrė sunkiai peržengiamą ir teisinių, ir socialinių barjerų. Taigi, aptarsime kultūros raidą ir Lietuvos DK ir toje Prūsijos Kuniugaikštystės dalyje, kur XVI a. dauguma gyventojų buvo lietuviai, prūsai, kuršiai.

Pabandykime palyginti kultūros būklę XVI a. pradžioje, dar nepradėjus Lietuvoje reformacijai, ir XVII a. viduryje, kai jau buvo praėjęs audringas jos veiksmo šimtmetis. Tai padės suprasti, kokie pokyčiai įvyko per tą laiką.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystėje dideli pokyčiai įvyko visoje bažnyčios reguliavimo sferoje esančiose srityse. Ypač – pačios bažnyčios veikloje ir jos santykiuose su visuomene. Pasirinkime iš daugelio pokyčių tik kai kuriuos, turėjusius poveikio tolimesnei Lietuvos kultūros raidai, kadangi kitaip tektų aptarti visą Lietuvos kultūros istoriją. Vieni ryškiausių pokyčių Lietuvoje per tą šimtmetį vyko visame rašto komplekse: pakito jo mokymas, susiformavo raštu pagrįsta švietimo sistema, paplito spauda ir knygų rengimas, t. y. iš esmės pasikeitė visas rašto sklaidos pobūdis, įskaitant ir rašto gimtąją kalbą vartojimą.

Švietime XVI a. pradžioje, t. y., prieš reformaciją, Lietuvos DK vyravo modelis, kuriame didžioji visuomenės dalis – valstiečiai ir miestelėnai – patyrimą perduodavo tiesiogiai šeimoje, kartu dirbdami jie išmokydavo jaunąją kartą darbo įgudžių, veikimo visuomenėje, formavo pasaulėjautą, grožio pajautimą. Pvz., valstiečių vaikai šeimoje išmokdavo ūkininkauti, šeima ir kaimo bendruomenė mokė papročių, elgesio, meninės veiklos, gyvavusios įvairiomis liaudies meno formomis: plataus ir įvairaus liaudies dainų, pasakojamosios tautosakos repertuaro, rankdarbių ir verslų. Europietišku švietimo

institucijų sistemos XIII a. nebuvo, tuojau po krikšto XIV a. pabaigoje ir XV a. pirmojoje pusėje pradėjo veikti dvi katalikų bažnyčios katedrinės mokyklos, per XV a. buvo sukurtos tik kai kurios institucijos: 1409 m. Vytautas fundavo pirmąją parapiinę mokyklą Trakuose; po to per XV a. susidarė minimalus, labai retas parapiinių mokyklų tinklas, veikė kelios katedrinės mokyklos, prasidėjo mokymasis cechuose, tačiau nebuvo nei vidurinio nei aukštojo mokslo institucijų, juo labiau – jų tinklo. Nuo XVI a. vidurio padėtis pradėjo iš esmės keistis; XVI a. pabaigoje Lietuvos DK – je jau veikė visa europietiška mokymo institucijų sistema: parapiinės, katedrinės mokyklos, rašto ir amato mokymas cechuose, įkurtos kolegijos, partikuliarinės mokyklos ir gimnazijos, aukštoji mokykla. Visose jose buvo dėstomas europietiško švietimo turinys. Europietiškosios švietimo institucijų sistemos kūrimasis Lietuvoje prasidėjo nuo to, kad atsirado asmenų grupelė – reformacijos šalininkai, aiškiai suvokę Lietuvos švietimo būklės trūkumus XVI a. pirmojoje pusėje, per to amžiaus 5-tą dešimtmetį įvardino švietimo negeroves. Jie ėmėsi skelbti, kad Lietuvoje būtina kurti gimnazijas: Mykolas Lietuvis (Michalonus Lituanus) rašė „apgailestauti turime, kad neturime gimnazijų“; Vidurio Lietuvos bajoras Abraomas Kulvietis (Abrahamus Culvensis) siūlė dalį bažnyčios turto skirti švietimui ir neturtingiems mokiniams, valdovo dvariškis Jonas Kozminietis (Cosmius) ragino geriau lavinti mokytojus ir dvasininkus. Ši grupelė suformulavo, kas yra blogai Lietuvos švietime, įvardijo trūkumus, kuriuos, matyt, jautė ne vienas intelektualinio elito atstovas. Evangelikas-reformatas Mikalojaus Radvila Juodasis 1558 m. savo dvare Vilniuje įsteigė mokyklą, aiškiai nusiteikęs išauginti ją iki gimnazijos, 1561 m. ją norėjo kurti pagal veikiančios Ciūricho mokyklos pavyzdį. Tas pats Mikalojus Radvila Juodasis – Vilniaus vaivada – 1564 m. testamente išreiškė norą ir iniciatyvą kurti Lietuvoje aukštąją mokyklą. Toliau sistema formavosi Lietuvoje susidarius konkurencijos sąlygoms tarp evangelikų ir katalikų bažnyčios šalininkų – vienos konkuruojančios pusės parodytą iniciatyvą stengėsi vykdyti ir kita. Taip gana sparčiai formavosi parapiinių mokyklų tinklas: evangelikai steigdami bažnyčias skirdavo lėšas mokyklai ir mokytojui, katalikai stengėsi daryti

tą patį. Per XVI a. antrąją pusę ir XVII pirmąją pusę parapiinių mokyklų tinklas žymiai sutankėjo palyginti su buvusiu XVI a. pradžioje. Ne menkesnė konkurencija vyko kuriant vidurinių tipo mokyklas. Čia iniciatyvą parodė katalikų bažnyčia, pradėjusi reformuotis pagal Tridento bažnytinio susirinkimo nutarimus; aukštieji katalikų bažnyčios hierarchai Lietuvoje suvokė, kad nebegalima delsti ir būtina skubiai steigti vidurinę ir aukštąją mokyklas: jie aplenkė evangelikus; jėzuitai Vilniuje 1570 m. įsteigė pirmąją kolegiją, o po devynerių metų – 1579 m. – Vilniaus universitetą. Jis įsteigtas po dviejų nepavykusių evangelikų bandymų kurti universitetą. Lygia-greta su katalikiškais vidurinėmis mokyklomis įvairaus tipo mokyklas steigė ir evangelikai: bajorė S. Vnučkienė savo dvare Šiluvoje įsteigė partikuliarinę mokyklą, XVI a. pabaigoje jau veikė Vilniaus evangelikų gimnazija, XVII a. pradžioje buvo bandyta įsteigti vidurinio tipo mokyklą Radvilų kunigaikštystėje Biržuose, o nuo XVII a. trečio dešimtmečio pradėjo veikti ir du šimtus metų veikė Kėdainių ir Slucko evangelikų reformatų gimnazijos, XVII a. pirmojoje pusėje su pertraukomis veikė ir Vilniaus evangelikų gimnazija. Tad reformacijos šalininkams XVI a. viduryje parodžius iniciatyvą patenkinti visuomenėje susidariusį švietimo poreikį europietiškos švietimo institucijose ir tapus viena iš stiprių konkuruojančių pusių, XVII a. viduryje jau veikė visa europietiško švietimo institucijų sistema: ir evangelikų, ir katalikų parapiinės mokyklos, evangelikų, katalikų ir stačiatikių vidurinio mokslo institucijos: kolegijos, gimnazijos, partikuliarinės mokyklos, stačiatikių brolių mokyklos, katalikų katedrinės mokyklos ir katalikiškas universitetas.

Viena iš reikšmingiausių naujovių, ženklusių naujųjų laikų pradžią, buvo spaudos technologijos panaudojimas tekstams platinti. Nors knygų spausdinimas, Lietuvoje prasidėjo anksčiau nei joje pradėjo plisti reformacija, tačiau priešreformaciniais laikais Vilniuje pradėjusios veikti pirmosios P. Skorynos spaustuvės veikla po kelerių metų (1522–1530) nutrūko, ir tuo metu jos niekas netęsė. Reformacijos poveikio dėka kultūros naujovė – knygų spausdinimas – nepertraukiamai įsitvirtino Lietuvos kultūroje. Evangelikui Mikalojui Radvilai Juodajam 1553 m. įsteigus evangelikų spaustuvę

Lietuvos Brastoje (Breste), Lietuvos DK kokia nors spaustuvė veikė visad, iki pat šių laikų. Pirmąsias spaustuves savo dvaruose steigė evangelikai: reformatai ir arijonai. Valstybėje per porą dešimtmečių susidarė konkurencija su katalikų ir stačiatikių šalininkais. Per šimtą reformacijos metų iki XVII a. vidurio Lietuvos DK buvo veikusios apie 30 spaustuvių, iš kurių 15 buvo evangelikų, 7 – stačiatikių: unitų arba dizunitų, 4 katalikų, likusios be ryškios religinės pakraipos, arba keitusios savo religinę orientaciją. Pirmosios 7 spaustuvės, kurios veikė nuo XVI a. vidurio iki 8 dešimtmečio buvo evangelikų, jos veikė trumpai, tačiau net tais atvejais, kai trukdė nesėkmės, pvz. vienas iš spaustuvininkų paskendo keldamasis per upę su visais spausdmenimis, evangelikų energija ir ryžtas padėdavo suorganizuoti naują spaustuvę. Katalikiškosios, pradėjusios veiklą žymiai vėliau – nuo 1576 m., palaikomos institucijos – Vilniaus universiteto arba vienuolyno, veikė stabiliau ir ilgai. Pirmosios, kaip ir daugelis kitų, įvairių konfesinių orientacijų spaustuvių, veikusių per šimtmetį nuo XVI a. vidurio iki XVII a. vidurio buvo kultūrų sąveikos vaisiai: Lietuvos DK visuomenės poreikių formuotos, palaikomos ar finansuojamos dažniausiai Lietuvos DK asmenybių lėšomis, profesionalius spaustuvininkus – meistrus kvietėsi iš Lenkijos, Rygos, Vienos. Reformacijos laikmetis subrandino ir pirmąjį lietuvių spaustuvininką, leidinių lietuvių kalba rengėją – reformatą Jokūbą Morkūną (Jakub Markowicz). Intensyviausia jo veikla buvo Vilniuje: knygrišykla veikė 1575–1602 m., o spaustuvė 1592–1607 m. Kiekvienos tikibinės pakraipos spaustuvininkas rasdavo nišą savo veiklai, ugdė savo skaitytoją. Ši spaustuvių veikla formavo spaudinių repertuarą, antra vertus buvo spausdinama tai, ko reikėjo skaitančiai visuomenei. Išaugusį poreikį liudijo komerciniais pagrindais veikiančios spaustuvės, spartus institucinių ir asmeninių bibliotekų formavimasis.

Per XVI a. reformacijos šalininkai sparčiai pakeitė santykį su raštingumu: jie gana nuosekliai formavo požiūrį į mokymąsi, kaip į sąlygą tapti geru krikščioniu. Siekė, kad kunigais dirbtų aukštojoje mokykloje studijavę asmenys. Visa tai rodė, kad formavosi naujas santykis su raštingumu.

Nenutrūkstamai pradėta knygų leidyba buvo ženklas, kad Lietuvos DK plečiasi rašto naudojimo sferos visuomenės gyvenime, o kultūros reiškinį – spaudos plitimą – galime vertinti ir kaip rašto plitimo priežastį, ir kaip pasekmę. Pažvelkime į Lietuvos DK raštui naudotas kalbas prieš reformaciją ir kokios jos buvo XVII a. viduryje. Piešreformaciniais laikais visame LDK rašto komplekse buvo vartojamos dvi pagrindinės rašto kalbos – lotynų ir rytų slavų rašto kalba (kitai gūdų, rusėnų kalba). Karaliaus Mindaugo, didžiojo kunigaikščio Gedimino dokumentai buvo parašyti lotynų kalba, Vytautas LDK valstybės vidaus dokumentacijai jau naudojosi slavų rašto kalba.

Reformacijos skelbiami reikalavimai plačiai vartoti lingva vulgaris bažnyčioje, tikėjimo skelbimą ir apeigas padaryti suprantamus visiems luomams, rengti knygas gimtąja kalba buvo nors ir nedidelio masto, bet vis dėlto rašto komplekso demokratėjimo pradžia. Nauja buvo tai, kad tikėjimo mokymas susietas su raštingumu gimtosios kalbos pagrindu. Tad palyginkime, kokia padėtis buvo šioje kultūros srityje XVI a. pradžioje ir XVII a. Iš priešreformacinių laikų – XVI a. pradžios – yra išlikę keli trumpi rankraštiniai tekstai lietuvių kalba: poteriai ir įrašai lotyniškų knygų paraštėse; nerasta didesnės apimties lietuviškų tekstų, perrašytų knygų ar kodeksų. XVII a. viduryje lietuvių kalba jau buvo parengtos, išverstos, išleistos visos pagrindinės knygos, reikalingos bažnyčių veiklai gimtąja kalba. Gausiausiai ir įvairiausiai šioje srityje veikė Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų bažnyčia: Mažojoje Lietuvoje buvo parengtos ir Karaliaučiuje išleistas plačiausias evangelikų liuteronų bažnyčių veiklai reikalingų knygų repertuaras. Prūsijos Kunigaikštystės liuteronai išleido pirmąją knygą lietuvių kalba – katekizmą, po to – giesmynus, sakramentų formules, maldyną, autorinę postilę, evangelijas, išvertė, bet neišspausdino visą Bibliją lietuvių kalba, išvertė ir išleido pirmąją teologijos knygą lietuvių kalba, parašė dvi, bet iki XVII vidurio išleido vieną – pirmąją – gramatiką lietuvių kalba. Praėjus 40 metų nuo pirmosios lietuviškos liuteroniškos knygos, Lietuvos DK katalikai taip pat ėmėsi rengti knygas lietuvių kalba: nuo 1585 m. iki XVII a. šešto dešimtmečio

išleido tris katekizmo vertimus, tris postilės knygas (vertimą ir dvi autorinės postilės dalis), giesmyną, parengė pirmąjį trijų kalbų, tarp kurių buvo ir lietuvių, žodyną. Lietuvos DK evangelikai reformatai šioje veikloje pagal knygų reikšmę užėmė tarpinę poziciją: išleido katekizmą, verstinę postilę, labai vėlai – pačiame XVII a. viduryje – maldyną, postilę, giesmyną, katekizmą. Jų darbą vainikavo S. B. Chylinskis, išvykęs studijuoti iš Lietuvos į Olandiją, ir dėl karų nebegalėjęs grįžti namo, Londone į lietuvių kalbą jis išvertė visą Bibliją, bet jam pavyko atspausdinti tik dalį Senojo Testamento. Tad per truputį daugiau kaip šimtmetį raštija lietuvių kalba nuo poterių ir pastabų knygų paraštėje nuėjo kelią iki dviejų visos Biblijos vertimų. Esminių postūmų šiai veiklai davė reformacija, jos atstovai buvo ir daugumos knygų lietuvių kalba rengėjai. Šį reiškinį lydėjo ir siekis lietuvių gyvenamose teritorijose diegti raštingumą gimtosios kalbos pagrindu: tam buvo parengti M. Mažvydo katekizmo elementorinis priedas, liuteronas M. Mažvydo ir Lietuvos DK bajoro reformato M. Petkevičiaus kvietimas namuose, ūkiuose mokyti šeimyną rašto ir religijos pagrindų iš lietuviškų katekizmų. Taip buvo sukurta pirmoji galimybė ir žengti pirmieji žingsniai mokyti raštingumo gimtąja kalba. Lietuvių gimtoji kalba tapo bažnyčios veiklos kalba šalia lotynų, lenkų ir vokiečių kalbų. Ji buvo naudojama raštui, pradėtas kalbos norminimas, radosi literatūrinė lietuvių kalba. Dėl politinių aplinkybių, nepakankamos kultūrinės savimonės, lietuvių kalba Lietuvos Didžiojoje kunigaikštystėje netapo dokumentacijos kalba. Čia rašto kalbos vietą Lietuvos DK dokumentacijoje palaiapsniui užėmė lenkų kalba, o Prūsijos Kunigaikštystėje jau nuo Ordino laikų viešojo ir dokumentų kalba buvo vokiečių, bet jų dalis, skirta Lietuviškiems valsčiams buvo išleista ir lietuvių kalba. Tad LDK lietuvių kalba tapo spaudos, dalies apeigų bažnyčioje, bet ne dokumentacijos kalba.

Reformacijos dėka atsirado naujas kultūros reiškinys – žymiai platesnis Šv. Rašto pažinimas Lietuvos visuomenėje, o kartu ir jo vertimai, interpretacija, diskusijos dėl šv. Rašto teiginių, jų vertimo. Pats tekstas buvo ne kartą spausdinamas. Lietuvos DK ir Prūsijos Kunigaikštystėje besiformuojančios reformacijos kryptys – liutero-

nai, evangelikai reformatai ir arijonai savo doktrinas argumentavo šv. Rašto teiginiais, jiems paremti vyko daugybė disputų buvo parašyti ir išleisti poleminiai tekstai. Vien antrojoje xvi a. pusėje Lietuvos DK reformacijos kultūros veikėjai – evangelikai reformatai ir arijonai – parengė ir išleido 9 visos Biblijos ir Naujojo Testamento vertimus, o dar du leidinius išleido stačiatikiai. Pirmasis Biblijos vertimą į lenkų kalbą suorganizavo spaustuvę, jos spausdinimui įsteigė ir Bibliją 1563 m. išleido evangelikas reformatas Mikalojus Radvila Juodasis. Apibendrinant galima tarti, kad tarp reformatorių vyko biblistinis judėjimas, siekiant pažinti šv. Rašto tekstą, jį versti, leisti ir platinti. Biblija buvo verčiama į lenkų, bažnytinę slavų, rusėnų kalbas, J. Bretkūnas xvi a. pabaigoje Mažajoje Lietuvoje, o S.B. Chylinskis xvii a. viduryje Londone išvertė ją į lietuvių kalbą.

Šiame kontekste Lietuvos karimų dvasininkas Izaokas Traikietis – Icchak bin Abraham – parašė veikalą, nagrinėjantį Senąjį testamentą – pagrindinį karimų religijos tekstą, žinomą visoje Europoje. Reformacijos dėka tie vertimai, interpretacijos ir polemika Lietuvos DK xvi a. padėjo žymiai platesnio Biblijos pažinimo, nei ankstesniais amžiais, pagrindus Lietuvoje.

Visi aptartieji kultūros reiškiniai keitė Lietuvos visuomenės mentalitetą, o visi tie ryškūs pokyčiai, vykę per xvi a. ir xvii a. pirmąją pusę, sietini su reformacija. Daugiau ar mažiau jie vyko visuose visuomenės sluoksniuose, tačiau daugiausia lietė diduomenę, dvasininkus, miestiečius, dalį bajorijos, mažiau – valstiečius, nors ir jie pajuto naujų bažnyčių ir parapijų steigimą.

Galima teigti, kad reformaciją Lietuvos DK paskatino kultūrų komunikacija, tačiau antra vertus, ji kaip visuomeninis judėjimas aukščiausio aktyvumo dešimtmečiais pati skatino kultūrų sąveiką, nuolat vertė ieškoti idėjų, požiūrių, veiklos būdų visuomenės poreikiams patenkinti, o tuo pačiu – išsilaikyti. Per nepilną šimtmetį kultūrų sąveika sparčiai kito: ji aprėpė ir asmeninių ryšių, ir institucijų kontaktų įvairovę, ir simboliais, ženklais, sąvokomis reiškiamą kultūros lygmenį.

Vienu iš mentaliteto kaitos ženklų buvo pradėtas reikšti kritinis santykis su socialine to meto tikrove. xvi a. jį intensyviausiai bran-

dino reformacijos šalininkai. Jie pirmieji pateikė visuomenės korekcijos, valstybės taisymo projektus. Juose ir kalvinistų, ir arijonų krypties atstovai (A. Volanas, Petras Gonezijus (Piotr z Goniąza), Simonas Budnas (Szymon Budny) ir kt.) argumentuodami požiūrius brėžė visuomenės teorijos kontūrus. Juose išryškėjo naujiems laikams būdingi elementai. Lietuvos DK kultūros istorijoje nauja buvo įžvalga, kad visuomenės sampratoje pagrindiniai elementai yra ne luomai, susidarę pagal žmonių kilmę (feodalizmo hierarchiją konstruojantį principą), bet į luomus pagal atliekamas funkcijas pasiskirstantys individai. Naujųjų laikų visuomenės teorijoms buvo artimi A. Volano, Venclovo Agripas teiginiai, kad teisė ir individų visuomeninė sutartis yra valstybę ir visuomenę konstruojantys ryšiai; prigimtinės teisės samprata buvo modifikuota modernaus suvokimo kryptimi. Susidariusi intelektualų grupelė buvo plataus ir gilaus europietiškojo išsilavinimo. Galima pastebėti, kad visuomenės teorijos pradmenis Lietuvoje kūrusiųjų mąstymo pagrindus, jų mentalitetą formavo keli erudicijos klodai: 1) antikos kultūros palikimas, permąstytas Europos renesanso idėjų požiūriu; 2) XVI a. Europos mąstytojų raštai, ypač reformacijos kurta visuomenės ir bažnyčios samprata; 3) krikščionybės raidą interpretuojantys veikalai; 4) savosios – Lietuvos DK – visuomenės ir Europos kraštų istorinė patirtis; 5) ypač to meto savosios valstybės ir visuomenės poreikiai, būtinybė reaguoti į aktualiausias reikmes. Šitaip Lietuvos DK evangelikų tekstuose buvo sukurti visuomenės teorijos pradmenys.

Reformacija sudarė galimybes Lietuvos DK susiformuoti ne scholastinei teologijai. Kiek dabar yra žinoma, evangelikai parašė ir paskelbė pirmuosius viešai svarstytus teologijos veikalus, jie pradėjo polemiką teologijos klausimais ir taip padėjo pagrindus autorinei teologijos raidai Lietuvos DK. A. Volanas 1564 m. parašė darbą apie Šv. Trejybės sampratą, jame apibūdino reformatų ir arijonų šv. Trejybės supratimo skirtumus ir pateikė Lietuvos reformatų poziciją. Tuose veikaluose jau buvo ne tik perimtoji iš užsienio autorių veikalų interpretacija, bet radosi ir savarankiško argumentavimo elementų.

Evangelikai reformatai XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje pirmieji Lietuvos DK kultūros istorijoje parašė tekstus, kuriuose pradėjo svarstyti miestiečių vietos visuomenėje problematiką (Jonas Abramavičius (Jan Abramowicz), Andrius Volanas (Andreas Volanus), Adomas Rasijus (Adam Rassius)). Jų tekstuose buvo argumentuojama miestų ir miestiečių svarba valstybės gerovei, visuomenės ekonominei padėčiai, siūloma gerinti miestiečių, pirklių statusą visuomenėje ir taip koreguoti valstybės sandarą jos modernizacijos kryptimi. Svarstyti šiuos klausimus Lietuvoje buvo aktualu ir visuomeniniu požiūriu reikšminga, kadangi miestiečių padėtis Lenkijos ir Lietuvos valstybėje buvo žymiai blogesnė, o jų galimybės paveikti visuomeninį ir politinį valstybės gyvenimą – žymiai menkesnės nei daugumoje Centrinės Europos valstybių.

Reformacija stipriai pakeitė požiūrį į bažnyčios materialinių resursų naudojimą – evangelikai didesnę jų dalį, palyginti su priešreformaciniais laikais, skyrė mokymui, knygų leidybai, o per tai – tikėjimo mokymo skleidimui. Iš esmės keitėsi požiūris į kultūrinės veiklos vertę: prestižo dalyku tapo remti knygos leidimą ar parengimą, įkurti ir išlaikyti spaustuve, dalyvauti sprendžiant, kokius leidinius reikia pirmiausia leisti. Visa tai sparčiai gausino pasauliečių ir dvasininkų, įsitraukiančių į rašytinę kūrybą, gretas. Savo ruožtu tai veikė ir katalikiškąją visuomenės dalį, ypač potridentinės katalikų bažnyčios reformos šalininkus.

Visi išvardintieji pokyčiai buvo būdingi reiškiniams, žymėjusiems Europos Naujuosius laikus, tiksliau – ankstyvąjį laikotarpį.

Tačiau kaip atsitiko, kad kalbėdami apie pokyčius Lietuvos kultūroje šalia reformacijos šalininkų indėlio nuolat minime kelių reformacijos srovių asmenybes ir katalikų bažnyčios veiklą? Atsakymas slypi reformacijos raidos Lietuvoje ypatybėse, jos visuomenės nuostatose ir susidariusiose istorinėse sąlygose, suteikusioms reformacijai dar vieną reikšmę. Greitu žvilgsniu apžvelkime visą jos istoriją Lietuvoje. Ji prasidėjo XVI a. penktą dešimtmetį, iš pradžių – neapibrėžtos krypties, pirmieji jos šalininkai dar griežtai nesilaikė apibrėžtos doktrinos, bet priversti emigruoti iš Lietuvos DK į Prūsijos Kunigaikštystę, jie tapo liuteronais – vieni profesoriavo

Karaliaučiaus universitete, kiti tapo Mažosios Lietuvos lietuviškų bažnyčių liuteronų kunigais. Antroji banga Lietuvos DK prasidėjo XVI a. 6 dešimtmetyje, joje vyravo evangelikų reformatų – kalvinistiškoji kryptis; ji jau nuo 1557 m. suformavo savo bažnytinę sandarą, nuo tada net 450 metų vyko sinodai, nutrūkę jie buvo tik sovietiniais metais. Per dešimtmetį nuo Lietuvos evangelikų reformatų atsiskyrė vadinamoji Mažoji bažnyčia – Lietuvos broliai – arijonai. Kai kuriuose dvaruose ir didžiuose miestuose stabiliai veikė liuteronų bendruomenės, kurios Lietuvos DK nesudarė vieningos bažnyčios organizacijos. Tad Lietuvoje veikė trys reformacijos srovės. Evangelikai reformatai sudarė daugumą svarbiausių Lietuvos DK valstybės pareigūnų ir senatorių. Veikė dar ir stačiatikių bažnyčia. Nors ir nusilpusi, praradusi apie pusę parapijų bei jų ekonominių resursų, bet išlaikiusi politinę galią ir aukštųjų hierarchų turtus bei dalies visuomenės paramą veikė katalikų bažnyčia. Esant tokiam jėgų išsidėstymui valstybėje galėjo kilti religiniai karai, sumaištys, žudynės, kaip tai vyko daugelyje Centrinės ir Vakarų Europos valstybių. Religiniai įsitikinimai lengvai galėjo tapti pretekstu politinius ir ekonominius reikalus tvarkyti ginklu: katalikų bažnyčia galėjo surasti galios resursų ir vykdyti popiežiaus nuncijaus raginimą įsteigti inkvizicinius teismus „eretikams“ naikinti, o evangelikai Vilniaus vaivada ir etmonai – sutelkti karines pajėgas savo pozicijoms ginti. Tačiau... Lietuvoje XVI a. tai neįvyko: katalikų bažnyčia nesteigė inkvizijos, evangelikams karo vadams nekilo mintis pasinaudoti kariuomene, po šv. Baltramiejaus nakties žudynių Paryžiuje kviesdami Henriką Valua į sostą ir evangelikai, ir katalikai – didikų ir bajorų atstovai – įpareigojo karalių ir kitus būsimus karalius neleisti naudoti smurtą prieš kitatikius, įpareigojo karalių iš Paryžiaus – Baltramiejaus žudynių dalyvį – būti taikos tarp skirtingai tikinčiųjų garantu ir tai prisiekti. Vertingas buvo reformacijos įnašas į Trečiąją Lietuvos Statutą – taikos tarp skirtingai tikinčiųjų nuostatos teisinis įtvirtinimas, t. y. Varšuvos konfederacijos akto pavertimas LDK įstatymu. Evangelikai reformatai ir liuteronai Lietuvos DK susitarė veikti sutartinai, kai reikėjo nusistatyti santykius su valdovu kataliku, leisti naudoti apeigoms vieni kitų bažnyčias, suteikė abiejų

tikybę kunigams teisę teikti vieni kitiems sakramentus būtinybės akivaizdoje. Išskirti iš šios santarvės buvo arijonai, bet prieš juos iki XVII a. antro dešimtmečio dar nebuvo imtasi smurto. Pradėjus slūgti antrajai reformacijos bangai, o katalikų bažnyčia pradėjus reformuotis po Tridento nutarimų priėmimo, Lietuvoje teismų keliu katalikų bažnyčia pradėjo atsiimti dalį buvusiųjų bažnyčių. Atrodė, kad reformacija turėjo pralaimėti jau tuo metu. Bet taip neįvyko. Evangelikai ėmėsi iš naujo funduoti bažnyčias, prie jų steigti mokyklas, siekė sudaryti galimybes savo jaunimui siekti aukštojo mokslo užsienyje, mobilizavo intelektualines jėgas disputams su kitų tikybų eruditais, rengė knygas.

Reformacija dar pusę amžiaus – iki XVII a. vidurio – išliko kultūros raidą kuriančioji jėga, o Lietuvoje susidarė jėgų pusiausvyra tarp reformacijos šalininkų ir besireformuojančios katalikų bažnyčios. Tos aplinkybės, kad dauguma visuomenės smerkė smurtą religiniu pagrindu, kad visos veikiančios bažnyčios gana ilgą laikotarpį nesiėmė smurto viena prieš kitą, bet dėl visuomenės palankumo kovojo kultūrinėmis priemonėmis, sudarė sąlygas greičiausiai kultūros kilimui Lietuvos DK, jei lygintume kultūros raidą su praėjusiuoju amžiumi ar XVII a. antrosios pusės ir XVIII a. Antra vertus, šios aplinkybės buvo palankios reformacijai tapti kultūros kūrybos veikėju. Jos veikla sudarė konkurencijos situaciją. Ši reformacijos reikšmė Lietuvos kultūros istorijoje buvo ne mažiau vertinga už pozityviąją veiklą. XVI a. antrojoje pusėje ir XVII a. pirmąjį dešimtmetį Lietuvos DK realiai buvo įgyvendinti skirtingai tikinčiųjų taikaus sambūvio principai, net ir tada, kai karinės jėgos valstybėje valdymas buvo evangelikų rankose, įsitikinimas, kad jos negalima naudoti tikėjimui platinti, susidariusi visuomenėje jėgų pusiausvyra tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių, varžė grupių, kurios vis dėlto siekė veikti represyviu būdu, veiklą. Visa tai, o kartu ir Lietuvos DK visuomeninio gyvenimo būdo savybės per kelis reformacijos vyksmo laikotarpius, o konkrečiai – jos plitimo ir pusiausvyros tarp skirtingai tikinčiųjų visuomenės dalių periodais, visuomenę orientavo į kultūrinę veiklą. Dėl tų istorinių aplinkybių daugiausia laimėjo visuomenė, Lietuvos DK kultūra.

Apibendrinant galima tarti, kad reformacijos judėjimas Lietuvoje prasidėjo toje visuomenės terpėje, kuri jautė kultūrinio gyvenimo trūkumus, nepatenkintus visuomenės poreikius, ta visuomenės dalis reformacijos Europoje idėjose išvelgė dideles galimybes keisti ir gerinti savo šalies gyvenimą. Reformacijos, kaip religinio, visuomeninio ir kultūrinio judėjimo tipas Lietuvoje, Lietuvos visuomenės paveldėtos kultūrinės ir visuomeninės laikysenos nuostatos (pakan-tumas kitatikams), susiformavusi pusiausvyra tarp evangelikų ir katalikų, sudarė reformacijai istorines sąlygas tapti postūmiu kuriant naujus reiškinius, juos perimant, t. y. sparčiai modernizuojant kultūrą. Jos vaidmuo šiuo požiūriu buvo dvejopas: 1) ji skatino, palaikė iniciatyvas įvesti, perimti, perkurti naujoves, kūrė kai kurių naujų kultūros elementų pradmenis; 2) kartu tapo kultūros kūrybą skatinančiu įtampos poliumi, veiksmu, vertusiu ir ne evangeliškąją visuomenės aktyvo dalį ieškoti būdų visuomenės kultūriniams poreikiams tenkinti. Per tą laikotarpį sparčiai keitėsi žmogaus mąstymas, mentalitetas, santykis su jį supančiu socialiniu, politiniu ir kultūros pasauliu. Dar ir dėl to reformacija buvo galingas postūmis Lietuvai įžengti į ankstyvuosius Naujuosius laikus. Šis jos poveikis baigėsi XVII a. viduryje, prasidėjus Lenkijos-Lietuvos karui su Rusija ir Švedija. Po šio karo reformacijos šalininkai ir jų sukurtos bažnyčios tapo mažumų bažnyčiomis ir nebeteko galingo kultūrą kuriančio postūmio jėgos.

Pranešimas perskaitytas 2009 m. liepos 15 d.